

Aantekeningen uit de nalatenschap van

drs. J.F. van Os

31-12-1925 – 10-04-2021

© 2021 De erven van drs. J.F.van Os
gelicenseerd onder de
Creative-Commons CC BY-NC 4.0 licentie
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.nl>

U kunt

- het werk delen — kopiëren, verspreiden en doorgeven via elk medium of bestandsformaat
- het werk bewerken — herschikken, veranderen en afgeleide werken maken

onder de volgende voorwaarden:

- Naamsvermelding — De gebruiker dient de maker van het werk te vermelden, een verwijzing naar de licentie te plaatsen en aan te geven of het werk veranderd is. U mag dat op redelijke wijze doen, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat de licentiegever instemt met uw werk of uw gebruik van het werk.
- Niet-commercieel — U mag het werk niet gebruiken voor commerciële doeleinden.
- Geen aanvullende restricties — U mag geen juridische voorwaarden of technologische voorzieningen toepassen die anderen er juridisch in beperken om iets te doen wat de licentie toestaat.

Correspondentieadres: Adriaan van Os, email adriaan@adriaan.biz

Het orgel in de Nederlands Hervormde Grote Kerk te Velp.

Historisch overzicht.

=====

In 1772 bouwde de Goudse orgelmaker Hendrik Hermanus Hess een orgel voor de Rooms-Katholieke Sint Mariakerk in Utrecht. Dit is zeer waarschijnlijk het orgel, waarvan thans nog onderdelen te vinden zijn in het orgel der Hervormde Kerk te Velp.

Joachim Hess 1) schrijft in 1774 het volgende (onder Utrecht):

"Het Orgel in de ROOMSCHE-KERK buiten de Vrouwe Witte-Poort, is aldus gedisponeert:

voor de Linkerhand		voor de Regterhand	
Praest. 8 v	Siflet 1 v	Praestant 8 v	Siflet 1 v
Holpyp 8 v	Quint 3 v	Bourdon 16 v	Quint 3 v
Praest.4 v	Tertiaan	Holpyp 8 v	Tertiaan
Fluit 4 v	Sexquialtra	Praestant 4 v	Cornet
Octaav 2 v	Mixtuur	Fluit 4 v	
Sexquialtra		Octaav 2 v	Mixtuur

Dit werk is Ao. 1772 vervaardigt door H.H.Hess."

Hoewel de gegevens van Joachim Hess niet overal voor 100% betrouwbaar zijn, zullen ze in dit geval zeker op waarheid berusten: Hij had de gegevens uit de eerste hand: De orgelmaker was zijn broer, die hij steeds met raad en daad bijstond. Uit Joachims latere geschriften blijkt dat hij zich goed op de hoogte hield van de orgelbouwkundige activiteiten van Hendrik Hermanus Hess.

H.H.Hess, geboren in 1735 vestigde zich als orgelmaker in Gouda in 1754. Joachim Hess vertelt ergens, dat hij autodidact was. H.H. Hess was in eerste instantie bouwer van huisorgels. De intieme kabinetorgelklank moet in het Utrechtse schuilkerkorgel hebben doorgeklonken. De gewoonte, gescheiden registers voor bas en discant aan te brengen vinden we ook in de huisorgelbouw. H.H.Hess stierf kort na 1794. 2)

Reeds in 1810 werd dit orgel vervangen door een nieuw orgel.

De dispositieverzamelaar Broekhuizen 3) geeft eerst Hess' dispositie en deelt vervolgens mee, dat dit orgel in 1810 "geheel is vernieuwd en vergroot" door Abr. Meere, Orgelmaker te Utrecht. Het is merkwaardig hoe verschillend in de orgelhistorie het begrip "geheel vernieuwd" is gebezigd. Soms leest men deze term, als in werkelijkheid slechts van een schoonmaakbeurt of een minimale wijziging sprake was. In het geval van de Utrechtse Mariakerk moet Meere een geheel nieuw orgel hebben gemaakt. Dit Meere-orgel bestaat nog: Het is een paar maal naar een nieuwere kerk verplaatst en bevat thans geen pijpwerk, ouder dan 1810.

In 1814 duikt dan het volgende bericht op in de Boekzaal 4):

"Velp 30sten October. Deze dag was voor ons een zeer genoeglijke dag, wijl op denzelven het Orgel, waar mede onze Kerk nu versierd is plegtig aan den dienst des Allerhoogsten werd toegewijd.

Eene zeer talrijke schare woonde deze godsdienstige plegtigheid bij.

Onze leraar E. Kreenen, bestuurde dezelve en nam ten tekst zijner redevoering de C. Ps.

Zijn Eerw. bedankte uit naam der gansche Gemeente den W.H.C. Heer Baron van Lijnden van Blitterwijk als de edelmoedige schenker van dit Orgel, welke dankbetuiging nog des te gegronder is, dat Z.W.G. op eene

edelmoedige wijs gezorgd heeft voor een fonds waaruit ten allentijde dit Orgel zal kunnen worden onderhouden en bespeeld.

Dit uitnemend fraai speeltuig is vervaardigd door den Heer A. Meere Senior te Utrecht en ten volle goedgekeurd door den Heer Organist Van der Dussen."

Dit orgel moet zijn geplaatst in de toenmalige dorpskerk, welke nu nog bestaat en "De Oude Jan" genoemd wordt.

Op de middelste frontpijp van het orgel in de huidige Grote Kerk, die uit 1839 stamt, staat de inscriptie: "Deze pijp is gezet door Heer Baron W.C.H. van Lijnden als geveer van dit orgel, den 14 oktober 1814."

Er bestaat een contract uit 1814 ⁵⁾ waarin Meere zich verplicht, elk jaar het orgel te stemmen en noodzakelijk onderhoud te verrichten.

Broekhuizen ⁶⁾ herhaalt enige gegevens uit het Boekzaalbericht uit 1814 en voegt eraan toe:

"Heeft 9 stemmen, een handclavier van 4 1/2 octaaf, zonder pedaal en twee blaasbalgen.

Prestant in het front of parade 8 vt	Octaaf 4 vt	Octaaf 2 vt
Bourdon 16 vt	Fluit 4 vt	Mixtuur 3-4
st		
Holpijp 8 vt	Quint 3 vt	Trompet 8
vt		

Tremulant, ventil"

De Heer Kerkkamp vertelt in zijn boek over de historie van Velp ⁷⁾, dat bij de bouw van de grote Kerk meubilair en orgel uit de Oude Jan zijn overgebracht naar de nieuwe kerk.

Alle deskundigen, betrokken bij het recente onderzoek, de orgelmaker De Graaf en de heren Bolt en Wiersma, schrijven de oude kasdelen en het oude pijpwerk van het orgel in de Grote Kerk toe aan H.H. Hess. De pijpen in de meeste registers hebben de voor Hess karakteristieke labiumvorm. Meere maakte geen pijpen met een dergelijke grote wanddikte en hoog loodgehalte, als in Velp nog aanwezig zijn. Het sofiet is vrijwel gelijk aan dat van het Hess-orgel uit 1773 in het museum te Schiedam.

Men neemt daarom aan, dat Abraham Meere het Utrechtse schuilkerkorgel, dat hij enkele jaren tevoren door een nieuw orgel had vervangen, als tweedehands orgel plaatste in Velp.

Meere was een verdienstelijk orgelmaker, van wie heden nog een aantal fraaie instrumenten bestaan. Zijn disposities zijn zeer kleurrijk met voorkeur voor veel Tertsulstemmen. Het is merkwaardig, dat hij het Hessorgel heeft verkleind van 10 hele en 2 halve stemmen tot slechts 9 stemmen. Daarbij verdwenen juist de kleurrijke registers en bleef er een orgel met huis- tuin- en keukendispositie over, aangenomen dat Broekhuizens dispositieopgaaf juist is. Waarschijnlijk heeft Meere voor het orgel in Velp een nieuwe lade gemaakt. Er is in Velp geen lade uit 1810 of eerder bewaard gebleven.

In 1892 en 1903 werkt de familie Leichel aan het orgel (Klaas Bolt noemt in zijn rapport het jaar 1896).

Samenvatting van een bericht in "Het Orgel" van 1904 ⁸⁾:

Het orgel van de Hervormde Kerk te Velp, dat volgens overlevering afkomstig is uit een kerk in Deventer, had oorspronkelijk een klavier.

In 1892 is een tweede manuaal aangebracht en een vrij pedaal. In 1903 voerde F. Leichel, Lochem enige "noodzakelijke verbeteringen" uit. "Het orgel is niet rein-pneumatisch, doch met kogelladen, waardoor het niet voorkomt, dat de toon dikwijls te laat komt en bij het loslaten der toetsen niet spoedig wordt afgelost, wat bij het spelen van snelle passages zeer onaangenaam is".

Dispositie.:

Man I.

Man II.

Pedaal 05/13/21

Bourdon 16'

Vioolprestant 8'

Bazuin 16'

Prestant 8'

Salicionaal 8'

Subbas 16'

Viola di G 8'

Lieflijk gedekt 8'

Octaafbas 8'

Holpijp 8'

Fluit travers 8'

Gedektbas 8'

Octaaf 4'

Flu te harm. 4'

Fluit 4'

Quint 2 2/3'

Octaaf 2'

Mixtuur 2,3 st

Trompet 8'

De oudste pneumatische orgels hebben het boven gesignaleerde mankement in ernstige mate. Kennelijk pastte Leichel een verbeterd systeem toe. Dat het orgel uit Deventer afkomstig zou zijn, lijkt onjuist. Er is geen Hess-orgel bekend in de orgelhistorie van deze plaats.

In 1935 vinden werkzaamheden plaats door de firma Valckx & v Kouteren 9). Uit de hierna genoemde opsomming van werkzaamheden, blijkt dat ook tussen 1903 en 1935 nog wijzigingen moeten hebben plaatsgevonden. De lade werd gewijzigd (kegelladen i.p.v. "Leichelsysteem"). Er kwam een nieuwe pneumatische speeltafel en een nieuwe zwelkast, de kas werd dieper gemaakt, de manualen werden uitgebreid met de tonen fs''' en g''', het pedaal met ds', e' en f'.

De Trompet werd vernieuwd, De Cornet ging naar Man II. Op de plaats daarvan kwam een Quint 2 2/3'. Er kwam de mogelijkheid tot apart gebruik van 2 2/3' en 1 3/5' koor der Cornet. Fl. travers werd vervangen door Woudfluit 2'. Een Voix Celeste en Hobo disc. bleken al eerder te zijn bijgeplaatst op Man II en Fl. harm. vervangen door Openfluit. Valckx breidde Hobo 8' dc uit met de bas. De nieuwe speeltafel wordt van veel in die tijd gebruikelijke speelhulpen voorzien.

Na die tijd vonden nog verdere wijzigingen plaats: De Cornet ging weer terug naar Man I, nu op de plaats der Gamba. Op de plaats der Cornet kwam Cimbels en (nu) zelfstandige Nasard 2 2/3' en Terst 1 3/5'. Openfluit werd Fl. dolce. Voix Celeste werd Prestant 4', de Mixtuur blijkt 4 sterk te zijn. Op het orgel prijkte een naamplaatje van Valckx en v. Kouteren. De lade-uitbreidingen uit 1935 waren duidelijk te zien.

In 1987 kreeg de orgelmaker A.H. de Graaf te Leusden, die het orgel de laatste tijd in onderhoud had, opdracht een nieuw orgel te maken met gebruikmaking van het oude front en de oude pijpen die zich in verschillende registers bevonden, alsmede enig Leichel materiaal. Als adviseur namens de Orgelcommissie der Nederlands Hervormde Kerk treedt op Klaas Bolt te Haarlem. Toezicht namens de overheid heeft de Rijksadviseur voor orgels, de Heer O. Wiersma. De werkzaamheden zullen in 1990 klaar komen.

- 1) Joachim Hess, Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen, welken in de zeven Vereenigde Provinciën als mede in Duytsland en Elders aangetroffen worden, Gouda 1774. Nieuwe uitgave Utrecht, 1945, p.

74.

- 2) Enkele gegevens ontleend aan: A.J.Gierveld, Het Nederlandse Huisorgel in de 17de en 18de Eeuw, Utrecht 1977.
- 3) De dispositieverzameling Broekhuizen ontstond ca 1850-1863. Nieuwe Uitgave Amsterdam, 1986, pag.781 en 782.
- 4) Boekzaal der Geleerde Wereld, 1814 II, p 626.
- 5) Fotocopie in bezit van orgelmaker A.H. de Graaf.
- 6) Nieuwe Uitgave p 806.
- 7) Titel, jaar etc. onbekend. Genoemd in stencil van orgelmaker A.H. de Graaf.
- 8) Het Orgel jaargang 2, nr 1, oktober 1904.
- 9) Het Orgel jaargang 32, p 85 en 33 pag 21. Klaas Bolt schrijft: 1930.
- 10) Eigen waarnemingen 25/1'86.

Beschrijving van het orgel, zoals dit zal zijn na oplevering 1990.

Dispositie en herkomst pijpwerk.

M a n u a a l C-f''', stemmen in volgorde der slepen.

Prestant 8 vt

C-F
1892 in front, zijkant
Fs-f
1772 in oude deel front,
midden en linkertoren.
fs-
d''' 1772 binnenpijpen

Bourdon 16 vt disc.

ds'''-f''' 1990
c'-h' 1772
oorspr. C-H van Fluit 4 vt,
eiken, door Meere op deze
plaats gezet; dit blijft zo.
c'''-
f''' 1892 grenen, mahonie,
eiken, uit een ander register
afkomstig.

Holpijp 8 vt

C-D
1849 Lohman, uit orgel Herv.
K. Wassenaar.
Ds-
b'' 1772 eiken; een deel
hiervan bevond zich van 1810-
1987 in de Bourdon 16 vt.
h'''-
f''' 1892 grenen, mahonie,
eiken.

Octaaf 4 vt

C
1892 front, zijkant.
Cs-Fs
1772 front (oude
gedeelte), rechtertoren.
G-
fs'' (f', a', b' ontbreken)
1772 binnenpijpen.

Fluit 4 vt

overige 1990
C-H
1772 metaal gedekt,
oorspronkelijk c'-h' van
Bourdon 16 vt.
h-f''
1772 metaal, gedekt
fs'''-
f''' 1892 open conisch

Quint 3 vt

E
1772 (inscriptie "E", zat in
Octaaf 2 vt op H)
overige 1990 op twee of
drie verspreide pijpen na,
mogelijk uit verdwenen

Octaaf 2 vt registers afkomstig.
C-f' (H, c'-d'
ontbreken, H: zie Quint)

1772

Flageolet 1 vt overige 1990 1990,
open cilindrisch

Mixtuur bas en disc. 1990 C
2' 1 1/3'

Cornet 4 st disc c' 4' 2 2/3' 2' 1 1/3'
c'' 4' 2 2/3' 2' 2'
1990, c'

Trompet 8 vt bas en disc. 8', 4', 3 1/5', 2 2/3'
1990 metalen
stevels, gemaakt naar
voorbeeld van het Hessorgel te
Schiedam.

Tremulant

P e d a a l C-d'
(Het oorspronkelijke plan was, hier enkele voormalige pedaalregisters
van Leichel te plaatsen. Later is het pedaalgedeelte verkocht aan de
Hervormde Gemeente te Bennekom)

Subbas 16 vt 1990
Gedekt 8 vt 1892 de voormalige Lieflijk
Gedekt 8 vt
Ruimte voor nog een stem

Pedaalkoppel

Kas en front.

Het middelste deel van het front, het zich daarbij behorende snijwerk en het sofiet in Louis XV stijl stammen uit 1772. Dit frontdeel bestaat uit een middentoren, twee zijtoren met pijpen uit de registers Prestant 8 vt en Octaaf 4 vt en tussenvelden met stomme pijpen.

Dit kasdeel is van eiken, de bovenste lijst van grenen. Het oorspronkelijke Hessorgel was een balustradeorgel. Meere heeft de kas verhoogd, door er een onderkas onder te plaatsen. Tegen de voorzijde hiervan, ook van eiken, is het sofiet bevestigd met oude stokschroeven. Deze situatie blijft gehandhaafd.

Leichel heeft in 1892 de kas verbreed met ronde zijtoren en vlakke tussenvelden. Hierin kwamen de grootste pijpen van de Prestant 8 vt, welke voorheen gedekt moeten zijn geweest of gecombineerd met de Holpijp 8 vt.

Deze aanbouw blijft gehandhaafd.

Op de middentoren bevindt zich het wapen - naar we aannemen van de familie Van Lijnden Van Blitterswijk - met twee beeldjes. Op de (oorspronkelijke) zijtoren staan ook nog twee beeldjes. Alle beeldjes zijn van grenenhout.

Van de rest der kas zijn nog een profiellijst en een paar schotten bewaard gebleven, alles van eiken. De hoofdorgelkas zal worden gecombineerd, van eiken, de kap van grenen, zoals dat ook in het front het geval is.

Achter de ronde zijtorens aan weerszijden komen twee pedaalkassen van grenen, van de hoofdorgelkas gescheiden door een smal looppad achter de vlakke tussenvelden van het front.

Bij de kerkvoogdij berust een rapport van de instantie, die het onderzoek heeft verricht naar oude kleurresten op de kas. De kas zal worden beschilderd conform dit onderzoek. De eiken achterzijde, waarin de klaviatuur komt, wordt niet beschilderd.

Windvoorziening: keilbalg met windmachine onder in de orgelkas. Tweede balg, indien blijkt, dat voor het pedaal een andere winddruk gewenst is. Alles, inclusief windkanalen uit 1990.

Laden.

Manuaallade en twee pedaalladen 1990. Indeling manuaallade: diatonisch, naar twee zijden aflopend. Een andere indeling heeft, gezien de wijze waarop de frontpijpen over twee registers zijn verdeeld, weinig zin.

Aan de hand van bewaard gebleven nummers op enkele pijpen kan de volgorde der stemmen op de lade, zoals die werd in 1810 worden gereconstrueerd. De inscripties, vermoedelijk van de hand van Meere zijn: "10" op fs van Prestant 8 vt (de eerste binnenpijp), "5" op C van Octaaf 2 vt ("Prestant 2 no 5") en "4" op C van Fluit 4 vt. De volgorde was dus: Prestant, Bourdon (indien doorlopend), Octaaf 4 vt, Holpijp (of deze twee omgekeerd), Quint, Octaaf 2 vt, Fluit, Mixtuur, Trompet.

Mechaniek: geheel 1990.

klaviatuur: 1990, achter in orgelkas.

Pijpwerk:

Het uit 1772 stammende pijpwerk is prachtig materiaal en vrij uniek, daar uit deze vroege periode van Hess niet zo veel is overgebleven. De metalen pijpen uit 1772 hebben een hoog loodgehalte (6% tin) en grote wanddikte. Of het metaal is gehamerd is niet zo maar te zien: Het metaal is op zeer zichtbare wijze geschaafd na het gieten en eventueel hameren. De houten pijpen uit 1772 zijn van eiken. De houten pijpen uit 1892 zijn voor die tijd fraai gemaakt: De voorzijde is van mahonie, zijkanten en achterkant van grenen, voeten en stoppen van eiken.

Het oude pijpwerk moet grondig worden gerestaureerd: Ten dele is dit gedaan door de firma Stinkens te Zeist. Deze heeft de metalen pijpen, waarvan de meeste in de loop der tijd waren ingekort, tot hun juiste lengte gebracht door opsolderen van stukken metaal van dezelfde samenstelling als het oorspronkelijke materiaal. Verder heeft Stinkens een aantal diepe stemsnijdingen dichtgesoldeerd. Wat de opsneden betreft zullen enkele pijpen correcties moeten ondergaan door insolderen van stukjes metaal aan het bovenlabium. Gelukkig zijn er geen fasen aan de bovenlabia geslepen. Het metalen pijpwerk is rijkelijk voorzien van nogal diepe kernsteken. De orgelmaker deelde mij mee, dat hij alleen waar dat werkelijk nodig is, correcties zal aanbrengen. De voetopeningen zijn vrij normaal van grootte voor een klein orgel uit 1772. Zo te zien zijn de kernfasen niet veranderd.

De houten pijpen hebben geen kernsteken. Vrijwel alle hebben niet originele ronde opsneden, welke de orgelbouwer zal elimineren door inzetten van stukken eiken in het bovenlabium.

De nieuwe pijpen zijn gemaakt naar de aanwezige voorbeelden uit 1772, ook met "Hess-labium".

Stemming (temperatuur) en toonhoogte. De toonhoogte zal zijn volgens de moderne standaard: (440 Hz voor a'). De oorspronkelijke stemming was een halve toon lager. De pijpen worden niet verplaatst op de lade. Dat betekent, dat de feitelijke mensuur te wijd wordt t.o.v. het origineel. De filosofie die hier achter steekt, blijkt - na mijn navraag t.a.v.

dit punt - het volgende te zijn: Het oorspronkelijke orgel van de Mariakerk te Utrecht was meer een orgel in kamermuziekstijl. Nu moet het als kerkorgel dienst doen in een betrekkelijk grote ruimte. Daarom zocht men, waar het voorhanden materiaal dit mogelijk maakt, aansluiting bij orgels die Hess later voor grotere kerken bouwde (bv. in Kloetinge en Oudshoorn). Ook de Rijksadviseur voor orgels, de Heer Wiersma, vindt dit een goede oplossing. Ieder is het er over eens, dat een echte reconstructie van het oude Maria-orgel de voorkeur zou verdienen. Dit zou goed mogelijk zijn geweest, als het orgel weer in de "Oude Jan" zou kunnen worden geplaatst. Dan zou ook het front tot zijn oorspronkelijke proporties moeten worden teruggebracht. De werkzaamheden worden thans zo uitgevoerd, dat een dergelijke overplaatsing tot de mogelijkheden behoort. T.a.v. de temperatuur is nog geen beslissing genomen.

Conclusie:

Dit rapport mocht ik maken, vertegenwoordigend de heer Boogaarts te Duiven, met wie ik reeds vele jaren samenwerk aan de inventarisatie van de orgels in de provincie Gelderland. Voor zover mij bekend moet er nog een beslissing genomen worden t.a.v. de door de provincie Gelderland te verlenen subsidie voor het onderhavige project. Ik neem de vrijheid erop te wijzen, dat het orgelhistorisch van groot belang is, dat van een der tot nu toe onbekende orgels uit de dispositieverzameling van Joachim Hess uit 1774, door het speurwerk van de heren De Graaf, Bolt en Wiersma essentiële onderdelen zijn teruggevonden. Deze delen zijn: het belangrijkste deel van de kas en resten pijpen uit die registers, die de ruggegraat van dit orgel vormden. Door de aanwezigheid van deze onderdelen kunnen wij ons met behulp van de door Hess overgeleverde dispositie een vrij nauwkeurig beeld van het oude Maria-orgel vormen. Daarom acht ik het van groot belang, dat deze onderdelen voor het nageslacht bewaard blijven. Het pijpwerk is door Hess bijzonder mooi gemaakt; het is zeer soliede. Samenvattend: Het is te rechtvaardigen, de hoogst mogelijke subsidie te verlenen op de werkzaamheden die het historische gedeelte van dit orgel betreffen.

J.F. van Os
Dalweg 41
7122 BB Aalten
tel 05437-72781

januari 1990